

**НАЗІРАННІ НАД КАТЭГОРЫЯЙ ТРЫВАННЯ
Ў ГІСТОРЫІ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ
(ПА МАТЭРЫЯЛАХ ПМНІКАЎ ПІСЬМЕННАСЦІ XV–XVII СТСТ.)**

(Працы Інстытута мовазнаўства АН БССР. Вып. VII. 1960. С. 172–187.)

Катэгорыя трывання, уласцівая мове помнікаў беларускага пісьма XV–XVII стст., адрозніваецца некаторымі рысамі ад сучаснага яе стану як у беларускай, так і у рускай мовах. Нават абмежаваны матэрыяламі беларускага пісьма XV–XVII стст. гістарычны аналіз гэтай складанай катэгорыі дзеяслова можа садзейнічаць высвятленню працэсу яе развіцця ў мове ўсходніх славян.

Катэгорыя закончанага і незакончанага трыванняў як выражэнне характару самога дзеяння з пункту гледжання працякання яго ў часе¹ знаходзіць выразнае адлюстраванне ў нашых помніках.

Значэнне абмежавання дзеяння у часе, якое ўласціва дзеясловам закончанага трывання, уносіцца ў дзеяслоўныя асновы ў выніку іх спалучэння з прыстаўкамі, першапачатковае лексічнае значэнне якіх абстрагуецца ў граматычнае значэнне часовай мяжы ў працяканні дзеяння. Супрацьстаўленне дзеясловаў закончанага і незакончанага трыванняў шырока прадстаўлена суадносінамі прыставачных і беспрыставачных дзеясловаў. Напрыклад: ...*весну всю **стояль** колко бивься и троужавься и не може **выстояти**...* (ЗРЛ. Супр. сп., 57 адв.); ...*тамо растет ладань иже **каплеть** з особного деревья как бы сокь...* (Гр. кар., 47 адв.); *а тако коли вес балсам **выкаплет** тогды солдан отступит проч...* (Гр. кар., 59 адв.); *Тайну **таити** црву добро есть* (ЗРЛ, Супр. сп., 76); *ани серебряшчызны ани людей своих не **втаиль*** (ЛМ РГБ, 30, 215, 1551); *члвкъ тот многіе дивы и чоуда **чинил** которых ни один члвкъ не **оучинилъ*** (Стр. Хр., 20); *штожъ онъ городни свое **мостити** не хочет* (ЛМ РГБ, 20, 1530); *не моя то городня, бо я-мъ вже свою городню **замостил*** (ЛМ РГБ, 20, 1530); *мы тое дороги съ предковъ своихъ не **теребили** николи* (БА, II, 57, 1531); *а если бы старые сеножати заросли, тотъ можетъ ихъ за се себе **ростеребити*** (Літ. Ст. 1588, 273); *а теперьчи который годъ тое селицо **пашуть*** (БА, II, 67, 1532); *и тотъ лесъ*²

---

¹ Кузнецов П. С. К вопросу о генезисе видо-временных отношений древнерусского языка // Труды Института языкознания АН СССР, т. II. М., 1953. С. 222.

² У сувязі з нераспазнаваннем у мове даследаваных помнікаў гукаў *е* і *ѣ* і па ўмовах друкавання літара *ѣ* тут і ў далейшым замяняецца літарай *е*.

роспашетъ и посадить людей (АЗР, 1, 69, 1453); а *Ижота покинувши соромъ бо се милость Трыщанова тиснула* и защитила его рукою... (Аб Трыстане, 39); а *щытъ был росъщеплен по середине, и не могли его ниякъ стиснути* (Аб Трыстане, 59); и рече ему: *Пане, ты ся можешь веселити ныне со Ижотою* (Аб Трыстане, 80); *Коли Трыщанъ то чулъ, вельми ся обвеселилъ и рече...* (Аб Трыстане, 72).

Цікавым з'яўляецца наступны прыклад: *Поколибашася земля в нощи яко колыбел колибалися храмины* (ЗРЛ, Супр. сп., 85). Розніца ў значэннях прыставачнага і беспрыставачнага дзеясловаў у гэтым выпадку падкрэсліваецца ўжываннем формы аорыста са значеннем адзіночнага дзеяння і формы перфекта са значэннем выніковасці працяглага дзеяння¹.

Шырока распаўсюджана ў мове помнікаў супрацьстаўленне прыставачных дзеясловаў закончанага і незакончанага трыванняў, утвораных шляхам суфіксацыі: *А я тыхъ людей и земль ему не поступаль и теперь не хочу поступити* (ЛІМ РГБ, 20, 13, 1510); *Инишихъ въ воде утопляет, повинны будучи сами увязавши собе камень до шыи утопитися* (АЗР, 4, 225, 1604); *Много есми рыцэрэвъ осромочаль. а коли быхъ могъ еще Трыщана осромотить, то быхъ докональ своего умыслу* (Аб Трыстане, 115); *...про то таковыя заистья и забуренья на обе стороны уморили и уморають ихъ заразъ* (АЗР, 3, 291, 1585); *Они ся перестрашыли и рекли...* (Аб Трыстане, 80); *...теж войтъ и рада не мают людей... которые до нихъ о справедливост прыдут... острыми словами обстрашати* (Зб. гр. акт., I, 57, 1565); *...теперешнихъ нещасливыхъ часовъ, въ которыхъ не мало rozmaитыхъ ересей межи людми намножилося* (АЗР, 4, 77); *...хотечы, жебы ...хвалы, тымъ се больши помъножала* (БА гр., 84) і г. д.

Разам з тым у сістэме трывальнай суадноснасці, адлюстраванай у нашых помніках, назіраюцца даволі значныя адхіленні ва ўжыванні дзеясловаў закончанага і незакончанага трыванняў, а таксама і ў тым, што дзеяслоўныя ўтварэнні могуць выражаць некаторыя пазатрывальныя значэнні. Гэтыя асаблівасці трывальнай дзеяслоўнай сістэмы знаходзяць сваё тлумачэнне ў святле тэорыі аб развіцці катэ-

¹ Але наогул ужыванне форм аорыста і імперфекта ў мове даследаваных помнікаў з'яўляецца штучным і традыцыйным. Адзінай формай прошлага часу выступае перфект дзеясловаў закончанага і незакончанага трыванняў, як гэта і выяўляецца з прыведзеных раней прыкладаў.

Больш падрабязна гл.: У. В. Анічэнка. Дзеяслоўныя формы прошлага часу ў беларускай мове (па матэрыялах Літоўскай метрыкі XV–XVI стст.) Мінск, 1955 (канд. дыс.).

горыі закончанасці-незакончанасці ў славянскіх мовах з катэгорыі акрэсленасці-неакрэсленасці, якое адбывалася ў выніку ўтварэння дзеяслоўных форм са значэннем акрэсленасці ад асноў са значэннем неакрэсленасці і, наадварот, дзеясловаў са значэннем неакрэсленасці ад акрэсленых асноў¹.

Кантамінацыя значэнняў неакрэсленасці асновы і акрэсленасці, якая ўносілася значэннем прыстаўкі, прыводзіла да раздвоенасці дзеяслоўнага паняцця, да паняцця аб абмежаванасці дзеяння або стану, г. зн. да значэння закончанага трывання. Пры далучэнні суфікса неакрэсленасці да асновы акрэсленага дзеяслова ўзнікала ўяўленне аб акрэсленым дзеянні як аб працэсе, а гэта і было значэннем незакончанага трывання (роля прыставак у станаўленні катэгорыі закончанасці-незакончанасці і заключалася ва ўтварэнні ад неакрэсленых асноў са значэннем стану, працэсу дзеясловаў са значэннем акрэсленасці).

Сістэма акрэсленасці-неакрэсленасці характарызуецца як супрацьстаўленне дзеяння нескладанага, мэтанакіраванага і дзеяння складанага, паўторнага, дзеяння канкрэтна-адзіночнага і абстрактна-абагульненага, а таксама ў значнай меры як супрацьстаўленне дзеяння-працэсу і дзеяння-стану². Усе гэтыя значэнні знаходзілі сваё выражэнне ў шырока разгорнутай сістэме дзеяслоўнага словаўтварэння або ў характары будовы саміх дзеяслоўных асноў. З цягам часу былыя паказчыкі катэгорыі акрэсленасці-неакрэсленасці пераходзілі на службу да новай суадноснасці закончанага і незакончанага трыванняў, якая складвалася ў мове.

У значэнні дзеяслова, а таксама і ў яго ўжыванні на першы план маглі выступаць значэнні катэгорыі акрэсленасці-неакрэсленасці, якія не заўсёды і не ва ўсіх лексічных і марфалагічных класах дзеясловаў супадалі адпаведна са значэннямі катэгорыі закончанасці-незакончанасці, нягледзячы на тое, што іменна такім быў кірунак у развіцці лексічнай катэгорыі акрэсленасці-неакрэсленасці.

---

¹ *Бородич В. В.* К вопросу о формировании совершенного и несовершенного видов // Вопросы языкознания. 1953. № 6; К вопросу о видовых отношениях старославянского глагола // Ученые записки Института славяноведения. Т. IX. 1953.

² *Van-Wijk N.* Sur l'origine des aspects du verbe slave. Revue des etudes slaves, t. IX. 1929; *Бородич В. В.* К вопросу о формировании совершенного и несовершенного видов; К вопросу о видовых отношениях старославянского глагола.

У сувязі з гэтым варта адзначыць, што ў матэрыялах беларускай пісьменнасці XV–XVII стст. назіраюцца выпадкі незвычайнага ўжывання дзеяслоўных форм, просгых і вытворных, у трывальных значэннях закончанасці-незакончанасці, якія не абумоўлены марфалагічнай будовай гэтых дзеяслоўных асноў. Заслугоўваюць увагі таксама і выпадкі ўжывання розных дзеяслоўных утварэнняў у тых пазатрывальных значэннях, якія не ўваходзяць у сістэму супрацьстаўлення закончанасці-незакончанасці.

Старажытныя адносіны акрэсленасці-неакрэсленасці ў процівагу новым трывальным адносінам закончанасці і незакончанасці выяўляюцца ў выпадку ўжывання прыставачных дзеясловаў для абазначэння дзеяння незакончанага трывання. Напрыклад: *Zawsiody ia tam* [у кнігах] *mnogo wyczytau žanockoy psoty, jak iany z uma swodili ludey tudrych* (Абух., 70); параўн.: **вычытал** (Віленская рэдакцыя); *Где онъ пришедши великую турбацію чиниль и на горло многимъ настояль* (Пал., 1041, 1621); *Коли утопили, топоръ давали, а выплывши ни топорища...* (АЗР, 3, 171, 1574); *И неколко кратъ место Римское казал запалити* (Аб Трыстане, 13); параўн.: *И неколко кратъ место Римское казал запаливати* (ЗРЛ, Сп. гр. Крас. Б.)

У першым выпадку, напрыклад, у спалучэнне з неакрэсленай дзеяслоунай асновай, якая абазначае дзеянне працяглае, працэсуальнае, уступае прыстаўка з чыста лексічным значэннем. У сучасным моўным усведамленні дзеяслоў *wyczytau* (або **вычытал** у форме прошлага часу – месца націску ў помніках не абазначана) асэнсоўваецца як дзеяслоў незакончанага трывання. Разам з трывальным значэннем выступае значэнне неаднаразовай паўтаральнасці дзеяння (аб чым сведчыць прыслоўе *zawsiody*), але гэта дзеянне адзначаецца як акрэсленае (прыстаўка *вы-* мае лексічнае значэнне прасторавай накіраванасці дзеяння).

Такім чынам, значэнне вытворнага дзеяслова ў гэтым помніку трэба вызначыць не як трывальнае значэнне незакончанасці, а як значэнне дзеяння, акрэсленага ў дачыненні да яго прасторавай накіраванасці, але неакрэсленага ў дачыненні да часовай мяжы яго працякання, і ў той жа час паўтаральнага дзеяння. Інакш кажучы, гэта значэнне знаходзіцца па-за межамі суадноснасці акрэсленасці-неакрэсленасці, але яшчэ не ўключана ў сферу закончанага і незакончанага трыванняў. Такое ўжыванне прыставачных вытворных дзеясловаў, якое з’яўляецца прамежкавым этапам у развіцці закончанасці, назіраецца ў астатніх прыведзеных прыкладах.

Але ўжо для гэтага перыяду адносіны дзеяслоунай акрэсленасці-неакрэсленасці выступаюць як архаічная рыса, якая ўласціва мове

больш старажытнага часу. Па меры граматыкалізацыі значэння дзеяслоўных прыставак усе вытворныя дзеясловы такога тыпу далучаюцца да дзеясловаў закончанаасці. Так, ужыванне ў сучаснай беларускай мове дзеясловаў тыпу *вычытаць, настаяць, утапіць, запаліць* са значэннем незакончанага дзеяння немагчыма.

Аб адхіленнях у афармленні катэгорыі закончанага і незакончанага трыванняў сведчаць выпадкі ўжывання прыставачных дзеясловаў з неакрэслена-маторнай асновай (адзін з відаў неакрэсленых асноў) у значэнні дзеясловаў закончанага трывання. Напрыклад: *вел и провадил их, оуси дороги осветил...* (Тр. кар., 88); *тотъ за то право слушное а пристойное каранье духовное... на собе относити и утерпети винень будетъ...* (АЗР, 4, 56); *...и вывозивши поведали, штожъ все въ целости отвозили* (ЛМ РГБ, 20, 598, 1509); *жита сорокъ копъ нажавъши. а пшеницы десеть воз накосивши, до имения своего до двора повозиль* (АМГС, 178); *...если будет вы моцью квалтомъ на мой дворець не находили и челяди моее не перебили, и замковъ не поотрубавали... илюся на тьш люди добрыи* (ЛМ РГБ, 20, 57, 1510).

Сэнс прыведзеных прыкладаў сведчыць аб акрэсленаасці, абмежаванасці дзеяння, аб яго закончанаасці. Такое ўжыванне прыставачных неакрэслена-маторных дзеясловаў супярэчыць фактам як сучаснай, так і старажытнай беларускай мовы.

У сувязі з тым што неакрэслена-маторныя асновы абазначаюць зборныя, рознакіраваныя дзеянні, спалучэнне гэтых асноў з прыстаўкай нават у яе граматычным значэнні паказчыка закончанага трывання падкрэслівае закончанаасць, абмежаванасць толькі аднаго са шматлікіх адрэзкаў дзеяння, якія уваходзяць у паняцце зборнага дзеяння. Але такое ўздзеянне прыстаўкі на значэнне гэтых дзеяслоўных асноў не пераводзіць іх у клас дзеясловаў закончанага трывання, як правіла, такое ўжыванне адзначаем у беларускіх помніках: *и они тамъ выездили и тую землю тымъ Хоболтовцомъ отехали и грани закопали...* (ЛМ РГБ, 20, 663, 1509); *...и почнетъ пакъ приезьдиту ко старымъ доумам как ко братоу приезьчиваль* (ЗРЛ, Супр. сп., 87 адв.); *и ходил и вшол оянт на ратоуи да коли входил в ратоуи... хорогви сами от себе поклонилсе...* (Стр. Хр., 18); *... то рачить... абы тые купцы... споломъ зъ иными обовательми тутошними... беремена местские... на собе заровно поносили и помочни имъ были* (ЛМ РГБ, 30, 357, 1565); *...просили подводъ, на чомъ бы ся мели тыи речи вывозити,* (ЛМ. РГБ, 20, 598, 1509); *...одъ пешого не надобе [мыта], коли водою провадятъ* (АЛМ, 9). Аналагічнае становішча

назіраецца ў сучаснай беларускай і рускай мовах. Напрыклад: бел. *хадзіць* – *прыходзіць*, *насіць* – *прыносіць*; руск. *ходить* – *приходит*, *носит* – *приносит*.

Гэтай заканамернасці, характэрнай для старажытнай і сучаснай беларускай мовы, рэзка супрацьстаўляюцца прыведзеныя прыклады ўжывання прыставачных неакрэслена-маторных дзеясловаў ў значэнні дзеясловаў закончанага трывання. Відавочна, гэта асаблівасць з’яўляецца вынікам сутыкнення ў дзеяслоўнай аснове двух значэнняў: акрэсленасці, якая ўносіцца значэннем прыстаўкі, і неакрэсленасці, выражанай характарам дзеяслоўнай асновы. У адных выпадках ужывання прыставачных дзеясловаў з неакрэслена-маторнымі асновамі пераважае значэнне неакрэсленасці дзеяння, ў выніку чаго вытворны дзеяслоў ужываецца як дзеяслоў незакончанага трывання; у другіх выпадках можа пераважаць значэнне акрэсленасці, і тады для абазначэння дзеяння выступае дзеяслоў закончанага трывання.

Але такое адхіленне выяўляецца толькі па матэрыялах старажытных беларускіх помнікаў. У сучаснай беларускай мове такіх выпадкаў не адзначана, што, бясспрэчна, звязана з умацаваннем катэгорыі закончанасці-незакончанасці, перад якой адносіны акрэсленасці-неакрэсленасці адыходзяць убок. Варта заўважыць, што прыставачныя формы дзеясловаў з неакрэслена-маторнай асновай, утворанай пры дапамозе суфіксаў *-а-*, *-ја-*, назіраюцца ў вывучаемым матэрыяле помнікаў толькі ў якасці дзеясловаў незакончанага трывання: *...а бодай не перенесли се до нихъ науки, яко се перенашали первой от народовъ тыхъ до другихъ...* (Дзён. Ф. Еўл., 134); *...и по овыхъ кашталянахъ, который передъ съ таемной рады **выхожали*** (Апокр., 1732); *И она **прихожала** часто въ королев двор на игру* (Аб Трыстане, 42); *...абы онъ зъ нашего розказанья догледать и **доезджал*** (АЗР, 3, 89, 1557).

Відавочна, у гэтым адыграла сваю ролю тое, што вытворныя неакрэслена-маторныя асновы мелі дакладнае значэнне незакончанасці дзеяння, выражанае граматычнымі сродкамі, а спалучэнне такіх асноў з прыстаўкай магло прывесці толькі да паняцця незакончанага трывання.

Але ў мове беларускай народнай творчасці захаваліся сляды старажытных адносін акрэсленасці-неакрэсленасці, якія выступаюць у незвычайным ужо для мовы помнікаў ужыванні прыставачных дзеясловаў з вытворнай неакрэслена-маторнай асновай у значэнні дзеясловаў закончанага трывання. Напрыклад: – «*А дзе тыя краскі?*» – *Паны пощипали*. – «*А дзе тыя паны?*» – *У войну **поязжали*** (Ш., I,

---

36); ...нашов коток пирожок, чи самому есци, чи дзеяци несци? И сам трошку укусив и дзеяци **приносив** (Нас., II, 238).

У сучаснай беларускай мове такое ўжыванне дзеясловаў немагчыма.

Неадпаведнасць марфалагічнай структуры вытворных дзеясловаў таму трывальнаму значэнню, ў якім яны ўжываюцца, выяўляецца і на прыкладзе некаторых прыставачных утварэнняў з наогул вытворнай асновай: ...и, вдарил один другого так мощно и прыкро, аж оружие и щытъ имь **выпадали** з рук... (Аб Трыстане, 75); зброи ослабели и в щытовъ бенди **отпадали**... (Там жа, 64); ... и вдарыль Трыщана, аж **ся** ему сулица на трески **спала**... (Там жа, 56); кгда есмо ку оному двору... приехали, тогда есмо нашли ворота зачыеные и **доколотаи** есмо до его и никого тежь з него к собе дозватисе не могли... (АМГС, 8); ...сказываютъ, что у нихъ и у наших, детей боярских... **побегали** люди, животы ихъ поймавъ, кони и платье и иную рухлядь многую (АЗР, 2, 318, 1538); ...идучы з двора, хорта пана малжонка моего полового з ручницы застрелили и шаблями **розсекали** (АМГС, 316); ...первей коня под нимъ застрелили а потомъ... казаки его самого **розсекали** (Барк., 154); параўн.: с колес пшеницу разметали и колеса **посекли**, (АМГС, 322); ...и еще псы хлеба не зели, обема очи **выскакали** (Аб Гвідоне, 134); параўн.: ...онъ паль мертвъ, а мозокъ и очи ему **выскачыли** (Аб Трыстане, 151).

У прыведзеных прыкладах маецца на ўвазе закончанае дзеянне, але яно выражаецца пры дапамозе прыставачных дзеясловаў з вытворнай асновай. Гэта, відавочна, абумоўлена наяўнасцю прыстаўкі, якая надае дзеянню адценне акрэсленасці і тым самым набліжае значэнне дзеяслова да значэння закончанага трывання.

Выпадкі ўжывання прыставачных дзеясловаў з неакрэсленакратнай асновай у значэнні дзеясловаў закончанага трывання ў той час, калі ва ўсіх сучасных усходнеславянскіх мовах адзіным значэннем такіх утварэнняў з'яўляецца значэнне незакончанага трывання, сведчаць аб магчымасці ўсведамлення даўніх адносін акрэсленасці-неакрэсленасці яшчэ ў эпоху стварэння вивучаемых помнікаў.

Паняцце акрэсленасці або абмежаванасці дзеяння, што ўтвараецца пры далучэнні прыстаўкі да дзеяслоўнай асновы, у такіх выпадках пераважае над значэннямі кратнасці або паўтаральнасці дзеяння, якія ўласцівы вытворным суфіксальным асновам дзеясловаў. Прыклады такога ўжывання суфіксальных прыставачных дзеясловаў адзначаны ў беларускіх фальклорных матэрыялах, запісаных у XIX ст.: Яны мне дали хлеба. Я **поядав**. Пастухи лягли спать. И я

лег (Ш., II, 162); ... давь баби пияняня, ядяняня. **Поядала** яна, вялязла зь застолья, и пятая... (Рам., 3, 280); ...пумывь руки да за столь. **Поядавь** сабе и пошовь (Рам., 3, 143); А уже жь мойго черви тела наточилися, А уже жь мое мухи криви **напивалися!** (Рам., 5, 343); Да зима, зимочка, ты сцюдзеная, чаго рано **наставала?** Я не раненько, я не позненько – ужсо моя пора пришла (Рам., 1, 359). У сучаснай літаратурнай мове такія формы сустрэкаюцца вельмі рэдка і пакідаюць уражанне выключэнняў: Ты **прысядай** жа, Зося... Мо, часамі, бачылася ты з кім-небудзь? (Гарт., I, 112); Хай бы ж і вы прыселі, мама! – **напрасіў Рыгор.** – Але, цётка, **прысядайце** з намі, – **пазваў і Сёмка** (Гарт., 1, 60);

– А павер, Сяргей, што іншы раз хочацца **нашываць**, як калісь. – Веру. А мне іншы раз хочацца **пакаваць**, бо я не толькі Кавалёў, я яшчэ і каваль (Чарн., 168).

Але пры гэтым варта звярнуць увагу па адзінкавыя прыклады ўжывання дзеясловаў суфіксальна-прэфіксальнага ўтварэння ў значэнні дзеясловаў закончанага трывання, якія захаваліся ў некаторых сучасных гаворках: *Прыйшоў п'ирагаворшчык н'ам'ёцк'и, зьбраў нас, п'с'адз'ёўшы, наб'ивал'и нас апл'авухьм'и, кам'индант спрас'іў, идз'е дóчка?* (Лазукі Чашн. р-на Віц. вобл.); ...а *потом мы пырышлы тогó мóста вóддал' и вс'и пос'адáлы на пóлы* (Хаціслаў Мал. р-на Брэсц. вобл.)¹.

Непасрэднае дачыненне да пытання аб станаўленні катэгорыі трывання ў старажытнабеларускай мове XV–XVII стст. мае пытанне аб размеркаванні беспрыставачных дзеясловаў, простых і вытворных, паміж класамі дзеясловаў закончанага і незакончанага трыванняў.

У працэсе развіцця новай трывальнай катэгорыі закончанасці-незакончанасці старажытныя паказчыкі катэгорыі акрэсленасці і неакрэсленасці, даўнія сродкі выражэння адцягненага і канкрэтнага дзеяння прыстасоўваюцца для абзначэння новых трывальных значэнняў абмежаванасці або неабмежаванасці дзеяння ў характары яго працякання. У адпаведнасці з тым, што дзеяслоўны суфікс **-i-** першапачаткова меў значэнне адзіночнага, акрэсленага дзеяння, а суфікс **-а-** (**-ja-**) – значэнне стану або працяглага, зборнага, г. зн. неакрэсленага дзеяння, беспрыставачныя дзеясловы з асновай на **-i-** ўжываюцца ў значэнні дзеясловаў закончанага трывання, адпаведныя беспрыставачныя дзеясловы з асновай на **-а-** – у значэнні дзеясловаў неза-

¹ З матэрыялаў сектара дыялекталогіі Інстытута мовазнаўства АН БССР.

кончанага трывання: ...*послал набожных людей **обратати** къ богу народъ и **обратили** вси тые острова кромя одного...* (Аб Трыстане. 72); ...*што, мовить, приняли владзу небеса **отворять**, а турмы не мели бы **отворити**...* (Пал., 402, 1621).

У значэнні дзеясловаў закончанага трывання ўжываюцца формы цяперашняга часу ад акрэсленых дзеясловаў *сесці, легчы*: *to **siadzeć**, to **lażeć**, to **kolki padapruć*** (К. М., 279). Аднак у некаторых выпадках дзеясловы са значэннем акрэсленасці, якое выражаецца самім характарам асновы, для абазначэння закончанага дзеяння патрабуюць спалучэння з прыстаўкай: *swinia, koli mnoho iele zażywaiet, to niczoho nie dbaiet, a koli czlowik nadto **ukusit**, to i postahnać musić* (Абух., 60); параўн. у віленскай рэдакцыі *коли человек много **кусить**; Невеста... беременная... потомъ кгда **породить** мать быти горьломъ карана...* (Літ. Ст. 1588, 310); *и **вродил** Швинторог сна Скурмонта...* (ЗРЛ, Сп. гр. Крас., 70 адв.); ...*и клял того дня в который **ся народил** и час, в который на коня усель...* (Аб Трыстане, 34).

Відавочна, спалучэнне такіх асноў з прыстаўкамі абумоўлена тым, што паняцце акрэсленасці дзеяння ў гэтых выпадках яшчэ не супадае са значэннем закончанасці. Такое сумяшчэнне паняццяў адбылося ўжо у сучаснай беларускай і рускай мовах, як сведчаць аб гэтым наступныя факты: бел. *сесці*, руск. *сесть* з'яўляюцца дзеясловамі закончанага трывання; дзеяслоў *кусить* без прыстаўкі не ўжываецца ні ў беларускай, ні ў рускай мовах, але выраз *кусі яго* або ў рускай мове *куси его* ўказвае на значэнне закончанага трывання гэтага дзеяслова. Што датычыць дзеяслова *радзіць*, то асабліва цікава заўважыць, што ў сучаснай рускай мове гэты дзеяслоў мае значэнне закончанага трывання, а ў сучаснай беларускай мове такое значэнне ўласціва толькі прыставачнаму дзеяслову *нарадзіць*, які супрацьстаўляецца беспрыставачнаму *радзіць*. Відавочна, размеркаванне простых беспрыставачных дзеясловаў паміж значэннямі закончанага і незакончанага трыванняў магло адбывацца яшчэ і ў той час, калі руская і беларуская мовы ўжо развіваліся самастойна.

Лексіка-граматычныя значэнні дзеяслова, да якіх належаць значэнні дзеяння або стану, адзіночнасці або зборнасці, канкрэтнасці або абагульненасці дзеяння, былі, відаць, даволі прадуктыўнымі ў пэўны перыяд развіцця беларускай мовы. З развіццём сістэмы закончанасці-незакончанасці гэтыя адценні паглыналіся новымі трывальнымі значэннямі. Але былая прадуктыўнасць старажытных дзеяслоўных катэгорый выяўляецца ў тым, што побач з выражэннем закончанасці-незакончанасці некаторыя дзеяслоўныя асновы розных

тыпаў, што сустракаюцца ў матэрыяле вивучаемых помнікаў, даносяць да нас такія лексіка-граматычныя значэнні.

У некаторых выпадках гэта – значэнне стану, якое выступае побач са значэннем закончанаці: *...заехалъ до фолварковъ ...хотечи и собе и конемъ по тыхъ трудностяхъ отпочинули* (АЗР, 4, 92); *...снег расталъ и река Днепръ росплынулся* (Барк., 164); а таксама і са значэннем незакончанаці: *...и коли она рукою не владнеть, присудили есмо той мещанце...* (ЛМ РГБ, 20, 1270); *...а после его живота никто не мель тыми сельцами владнути* (АЛМ, 96, 1496); *...а што в нем оунутри ревет то слава его будет слынути на вес свет* (ЗРЛ, Сп. А. Т., 58), параўн.: *слыти* (ЗРЛ, Патр. сп.); *...того пана ...громъ забиль въ полю, подь сосною, подь которую былъ, для дощю подехавши, стануль* (Дзён. Ф. Еўл., 137); *...и просиль мене панъ Янь... абы тотъ возный передо мною ставень былъ, и кды тотъ Павелъ стануль и пыталомъ его...* (АМГС, 111).

Ужываннем суфікса **-ну-** значэнне стану падкрэслівалася не толькі пры абазначэнні закончанага дзеяння-стану, але і ў тых выпадках, калі мелася на ўвазе працяглае незакончанае дзеянне, выражанае беспрыставачнай дзеяслоўнай асновай, якая пры гэтым часта сама мела значэнне стану (*владеть, слыть*).

Значэнне дзеяння як стану іншы раз назіраецца і ва ўжыванні некаторых дзеяслоўных форм рознага ўтварэння ў мове беларускай народнай творчасці: *... дай мне свойго молока. Яна станула, а енъ надовивъ молока ў бутэлочку...* (Рам., 3, 41).

Вельмі выразна адчуваецца гэта значэнне дзеяння як стану ва ўжыванні некаторых беспрыставачных асноў з суфіксамі **-іва-**, **-ыва-**, **-ва-**, калі змест выказванняў, у якіх яны сустракаюцца, супярэчыць характэрнаму для гэтых утварэнняў у сучаснай рускай мове (у сучаснай беларускай мове яны наогул не ўжываюцца) значэнню паўторнага, кратнага дзеяння: *На сем на свеце... жываў сябе славен богат человек, роскошно ен пиваў и едаў, на Господа Бога богач не уповаў...* (Ш., II, 582); *Большии хоцели, капъ енъ ихъ узявъ, и стали хвастываць* (Рам., 3, 298); *Еще жъ я, душа, Богу созрешила: Рендаркой, душа, я усе бывывала* (Рам., 5, 385). Цікава заўважыць, што такія ж утварэнні ад дзеяслова *быць* адзначаны і ў сучасных беларускіх гаворках як па запісах фальклорных твораў, так і ў звычайным апавяданні: *а ја у прьмах тай бывају, ды ус'о гора знају, устају рано ды иду арац'и, астаўл'ају свају жонку аб'ет гатавац'и* (Міжэрычы Зельв. р-на Гродз. вобл.); *иа н'е бываў у дамѹ,*

прыіажэўіу, іанá л'ажáла м'ортвайа (Старынкi Івян. р-на Мiн. вобл.)¹.

Але дзеяслоўным утварэннем такога тыпу ў сучаснай беларускай літаратурнай мове такое значэнне не ўласціва.

У іншых выпадках беспрыставачныя дзеясловы з суфіксамі **-і-, -а-** могуць адрознівацца ў сваім ужыванні адценнямі значэнняў адзіночнага і зборнага дзеяння, а таксама дзеяння канкрэтнага і абагульненага пры аднолькавым трывальным значэнні незакончанаасці (першыя абазначаюць дзеянні адзіночныя, а другія – зборныя): *...а пошлин и серебизны и подачокъ никоторых не надобе им **платити*** (БА гр., 7); *...соделаша они град и згибоша мы же седемъ **плачати** дань родоу ихъ...* (ЗРЛ, Супр. сп., 4 адв.); *...поеха Самсон на Москву к митрополитоу Фотию в влди **ставитися*** (ЗРЛ, Супр. сп., 66); *...ускаржали ся великого обтяженья, которое приімуоть въ томъ, же ихъ не только позвы... до Коруни вызывають, але и децькими **ставяють*** (ЛМ РГБ, 30, 32, 1538). Значэнне зборнаасці, абагульненаасці дзеяння ўласціва ўжыванню наступных дзеяслоўных форм з суфіксамі **-а-, -ја-**: *она же повели ноцію зажещи свещи и **лепляти** к гоулоубемъ* (ЗРЛ, Супр. сп., 10); *отвечает отцу своему великому кнзю Кестутию еще тому не **веряю** гораздо* (ЗРЛ, Дуб. сп., 448); *а коли ж ихъ искали оуси **хоронялисe*** (Стр. Хр., 34); *А костел нашъ толко голову або обличе крещающомуся **мачаетъ*** (Пыт. адк., 52, 1603).

Розніца паміж канкрэтным і абагульненым дзеяннем падкрэсліваецца ўжываннем наступных дзеяслоўных форм рознага суфіксальнага ўтварэння (з суфіксамі **-і-, -а-**): *...и не мог **рушыти** телом цальйй месяц...* (Аб Трыстане, 84); *...бо мы старины не **рушаемъ**, а новины не вводимъ* (АЗР 1, 175, 1498).

Значную цікавасць прадстаўляе сабой ужыванне дзеясловаў *скакатъ – скоचितъ*: *...почали поганиши злии в лодью **скакати** наше мечи в роукахъ своихъ держаще...* (ЖБГ, 99); *И то рекишы отступила от него и **скочила** ув окно вельми з високого палацу и забилася на смерть...* (Аб Трыстане, 2); *Видечы, то Паламидеж, што обоюхъ поганьбили **скочиль*** (Аб Трыстане, 116).

Розніцы ў марфалагічнай будове гэтых дзеясловаў адпавядае розніца паміж значэннем дзеяння рознаакіраванага, множнага і значэннем дзеяння мэтанакіраванага, адзіночнага, якая ўспрыймаецца намі як розніца паміж дзеяннямі незакончанага і закончанага

---

¹ З матэрыялаў сектара дыялекталогіі Інстытута мовазнаўства АН БССР.

трыванняў. Але відавочна, што ў эпоху стварэння вивучаемых помнікаў тэта адрозненне не асэнсоўвалася ў адносінах да часавай мяжы дзеяння, інакш дзеяслоў закончанага трывання *скочить* не мог бы ужывацца ў значэнні дзеяслова цяперашняга часу, а іменна такое ўжыванне назіраецца ў наступным выпадку: *...уж у Бовы в трупу человеческого кон не **скочит** а вес въ крови ходит и добиваетца до царских знаменей* (Аб Баве, 247).

У прыведзеным выразе дзеяслоў *скочит* мае значэнне дзеяння канкрэтнага, мэтанакіраванага, працяканне якога не абмежавана ў часавых адносінах.

Трэба адзначыць, што значэнне зборнасці або адзіночнасці дзеяння з'яўлялася, відаць, больш абагульненым у параўнанні са значэннем прасторавай накіраванасці дзеяння. Аб гэтым сведчыць ужыванне дзеяслоўных асноў са значэннем рознакіраванага і мэтанакіраванага дзеянняў толькі для абазначэння супрацьстаўлення зборнасці і адзіночнасці дзеяння: *так иже христианы ис своих зѣмль до иных зѣмль на горы **бегали*** (Тр. кар., 81); *да маріа... штобы ты была ведала иже онъ твои за такъ марные и такъ малые пенязи мел продан быти верно бы была **бежала** домъ од дому просячи и жебрючи...* (Стр. Хр., 1 адв.).

З цягам часу значэнні зборнасці-адзіночнасці або канкрэтнасці-абагульненасці паглыналіся новымі катэгорыямі закончанага і незакончанага трыванняў.

Даволі шырока прадстаўлены ў матэрыяле помнікаў пазатрывальныя значэнні кратнасці або заўсёднасці, звычайнасці дзеяння ў дзеясловах з суфіксамі **-іва-**, **-ыва-**, як прыставачных, так і беспрыставачных. Напрыклад, адзначаны прыклады ўжывання дзеясловаў гэтага тыпу ў значэнні кратнасці: *...перво сего, и не одиново ...жалобы къ намъ **прихоживали** отъ нашихъ людей...* (АЗР, 1, 93, 1480); *и онъ тамъ ходячи **крадываль** съ скрини мое пенязи* (ЛІМ РГБ, 20, 1397); або ў значэнні заўсёднасці, звычайнасці дзеяння: *...черезъ который сакраментъ грешные **упрошываютъ** собе грехомъ отпущение* (Гармонія, 208, 1608); *или въ которой колвекъ еретической [царкве] бываль и пенія ихъ до конца **слухиваль*** (Аб адз. в., 660, 1588).

Але для сучаснай беларускай мовы такія значэнні вытворных дзеясловаў не характэрны. Толькі ў мове народнай творчасці яны маглі захоўвацца яшчэ ў запісах XIX ст. Адзначаны наступныя выразы са значэннем кратнасці: *Заломы во хлебе я **заламывала**, спо-*

рину сь хлеба я **выбирывала** (Рам., 5, 385); са значэннем звычайнасці дзеяння: *Смаленьку свое дзеци проклинывала* (Ш., II, 627).

Усе гэтыя факты дзеяслоўнага формаўжывання, якое адрозніваецца ад сістэмы дзеяслоўнага ўжывання, уласцівага мове з развітай катэгорыяй трывання, не складаюць заканамернасцей мовы вывучаемых помнікаў. Выпадкі ўжывання дзеяслоўных форм розных тыпаў утварэння, што выпадаюць з сістэмы выразнага супрацьстаўлення закончанага і незакончанага трыванняў, трэба лічыць прыкладамі архаічнага дзеяслоўнага формаўжывання, якія даносяць да нас некаторыя рысы, характэрныя для найбольш старажытнага перыяду гісторыі мовы. Але магчымасць такога ўжывання дзеяслоўных форм у помніках дзелавой мовы, якая адчувала вялікую патрэбу ў дакладнасці апісання падзей і з'яў рэчаіснасці і была блізкай да гутарковай мовы таго часу, сведчыць пра тое, што асаблівасці ва ўжыванні дзеясловаў адносна катэгорыі закончанасці і незакончанасці не з'яўляліся перашкодамі для разумення думкі. Гэта ў значнай меры тлумачыцца тым, што старажытная катэгорыя акрэсленасці-неакрэсленасці, якая па паходжанню з'яўляецца лексіка-граматычнай, не была яшчэ поўнасю асімілявана граматычнымі адносінамі закончанасці-незакончанасці. Узнікшае на базе вялікай абстрагуючай работы мыслення паняцце аб абмежаванасці або неабмежаванасці дзеяння перабудоўвала старажытныя лексіка-граматычныя значэнні дзеяслоўных асноў.

Гэты працэс перабудовы трывальных дзеяслоўных значэнняў знаходзіць своеасаблівае адлюстраванне ва ўжыванні дзеясловаў з акрэслена-маторнай і неакрэслена-маторнай асновай у мове разглядаемых помнікаў: *и пошел пешь, несучы свою зброю... Пан Анцолот рече: ...я вам говору... наш витез свою зброю носит* (Аб Трыстане, 97).

Відавочна, што ў гэтым выпадку маецца на ўвазе мэтанакіраванае дзеянне ('ідзе і нясе сваю зброю'), але ўжываецца дзеяслоў з неакрэслена-маторнай асновай у сувязі з тым, што паняцце акрэсленасці ў дзеяслоўнай аснове асацыіравалася ужо з паняццем закончанасці, паняцце неакрэсленасці – з паняццем незакончанасці, а прыведзены кантэкст выразна патрабуе абазначэння дзеяння, якое адбываецца ў сучасны момант, г. зн. дзеяння незакончанага.

Сляды ўзаемадзеяння значэнняў акрэсленасці-неакрэсленасці і закончанасці-незакончанасці могуць быць адзначаны ў адзінкавых выпадках па матэрыялах фальклорных запісаў XIX ст.: *Ах с под речаньки, Ах с под быстрой, Там плывала два чайночка, а три рыбалочки* (Ш., I, 366).

Нягледзячы на тое што размова ідзе аб дакладна накіраваным дзеянні, якое павінна быць выражана акрэсленай асновай *плыць*, у гэтым значэнні ўжываецца вытворны дзеяслоў з суфіксам **-ва-**. Тым самым у значэнні дзеяслова падкрэсліваецца ў першую чаргу значэнне незакончанасці, якое, відавочна, было несумяшчальна са значэннем акрэсленасці, уласцівым невытворнай аснове *плыць*.

Водгукам такога ўжывання вытворнага дзеяслова ў літаратурнай беларускай мове з'яўляецца вельмі рэдкі прыклад з твораў Я. Купалы: *З усмешкай благой на цябе, заблудзіўшую, Цяперака ўсе пазіраюць, І сэрца крывёю тваё абліваецца, І вочы ў слезах **плываюць*** (К., 14).

У сучасных гаворках, пераважна ў мове паэтычных твораў і казак, адзначана ўжыванне асновы *лягаць* ад *легчы* ў значэнні *лажыцца*, што, відавочна, выклікана імкненнем захаваць адценне прасторавай акрэсленасці дзеяння, якое адсутнічае ў паняцці, што выражана пры дапамозе дзеяслова *лажыцца*: *а йа ў прымахах набываў, ды ўс'е гора знайў, кулачэн 'к'і пад бачэн 'к'і ды снац'і л'агайў* (Старцавічы Слуц. р-на Мін. вобл.); *До сц'ены прыб'іла, Когó йа л'уб'іла, Спац' бы йа л'агала, То з им разоўл'ала* (Хлунін Тур. р-на Гом. вобл.); *она каже, л'егай снац', н'е тужы, каже* (там жа)¹.

Замест дзеяслова незакончанага трывання *бэгаць* са значэннем прасторавай неакрэсленасці дзеяння іншы раз можа ўжывацца вытворны дзеяслоў *бягаць* (ад *бегчы*) ў тым выпадку, калі ў адпаведнасці з сітуацыяй неабходна падкрэсліць прасторавую акрэсленасць дзеяння: – *Бягай, бягай – напрасткі! А я буду глядзець. А то можа я пабягу?* (К-с, 424); *Не страляць, Ягадкі! Бягай сюды, – хрыпла крычаў невядомы* (Там жа, 240).

Няцяжка заўважыць, што ўсе гэтыя прыклады сустракаюцца ў сучаснай беларускай мове ў адзінкавых выпадках і ўспрымаюцца як незвычайныя для сучаснага словаўжывання.

Такім чынам, характарызуючы становішча трывальнай катэгорыі закончанасці-незакончанасці ў мове беларускіх помнікаў XV–XVII стст., трэба адзначыць выразна аформленую сістэму супрацьстаўлення дзеясловаў закончанага і незакончанага трыванняў, як прыставачных, так і беспрыставачных. Разам з тым у значэннях дзеяслоўных утварэнняў могуць выступаць адценні лексіка-граматычных катэгорый стану, адзінкавасці або зборнасці, канкрэтнасці або адцягненасці дзеянняў. Інакш кажучы, побач з найбольш аба-

¹ З матэрыялаў сектара дыялекталогіі Інстытута мовазнаўства АН БССР.

гульненым у граматычным плане паняццем закончанасці-незакончанасці выяўляюцца даўнія лексіка-граматычныя адносіны акрэсленасці-неакрэсленасці дзеяслоўнага дзеяння. Непрадуктыўныя ўжо для эпохі стварэння вывучаемых помнікаў, яны могуць выяўляцца ва ўжыванні дзеясловаў у тых трывальных значэннях, якія не адпавядаюць характару іх структурнай будовы, а таксама ў абазначэнні імі такіх пазатрывальных значэнняў, як кратнасць або заўсёднасць, звычайнасць дзеяння. Такія асаблівасці ўжывання дзеясловаў выступаюць як рэліктавыя з’явы гістарычнага развіцця катэгорыі трывання. Некаторыя з іх захаваліся і ў сучаснай беларускай мове ў выглядзе адступленняў ад жывой і прадуктыўнай сістэмы супрацьстаўлення закончанасці і незакончанасці дзеяслоўнага дзеяння. Іх трэба разглядаць як сведчанне развіцця гэтай катэгорыі на аснове катэгорыі лексіка-граматычных адносін акрэсленасці-неакрэсленасці.

Спіс скарачэнняў

Аб адз. в. – О единой вере, сочинение Острожского священника Василия, 1588. Русская историческая библиотека, т. VII. СПб, 1882.

Аб Баве – Слово о некоем храбром витязе и о славном богатыре о Бове Королевиче. Сборник отд. русск. яз. и слов. Импер. Акад. наук, т. 44. СПб, 1888.

Аб Гвідоне – История о княжати Кгвидоне. Сборник отд. русск. яз. и слов. Импер. Акад. наук, г. 44. СПб, 1888.

Аб Трыстане – Повесть о витезях, а звлаща о славном рыцэре Трысчане. Сборник отд. русск. яз. и слов. Импер. Акад. наук, т. 44, СПб, 1888.

Абух. – Лист до Обуховича XVII ст. Труды Белорусского государственного университета, 1927, № 16.

АЗР 1, 2, 3, 4 – Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археограф, комиссией, т. 1 (1340–1506), СПб, 1846; т. 2 (1506–1544), СПб, 1848; т. 3 (1544–1587), СПб, 1848; т. 4 (1588–1632), СПб, 1851.

АЛМ – Акты Литовской метрики, т. I, вып. 1 (1413–1498). Собраны проф. Импер. Варш. университета Ф. И. Леонтовичем, 1896.

АМГС – Акты Минского городского суда (1582–1500). Акты, издаваемые Виленской комиссией для разбора древних актов, т. XXXV, Вильно, 1912.

Апокр. – Апокрисис. Сочинение Христофора Филалета в двух текстах, польском и западнорусском, 1597–1599. Русская историческая библиотека, т. VII. Птб, 1882.

БА, II – Беларускі архіў, т. II (XV–XVI стст.). Мінск, 1928.

БА гр. – Белорусский архив древних грамот, т. I. М., 1824.

Барк. – Барколабовская летопись XVI в. Киевские университетские известия, 1898, № 12–13.

Гармонія – Гармония восточной церкви с костелом Римским, 1608. Русская историческая библиотека, т. VII. Птб, 1882.

- Гарт. – Ц. Гартны. Сокі цаліны, т. I. Мінск, 1957.
- Дзён. Ф. Еўл. – Дневник новогрудского подсудка Федора Евлашевского (1564–1604). Киевская Старина, т. XIV. Киев, 1886.
- ЖБГ – Житие св. Бориса и Глеба по тексту М. Карпинского. Русский филологический вестник, т. XXI. Варшава, 1889.
- Зб. гр. акт. – Собрание древних грамот и актов городов: Вильна, Ковно, Трок, православных монастырей и по разным предметам, ч. I, II. Вильно, 1843.
- ЗРЛ – Западнорусские летописи. Полное собрание русских летописей, изд. по высоч. повелению Импер. арх. ком., т. 17. СПб, 1907.
- Дуб. сп. – Дубровский список.
- Патр. сп. – Патриарший список.
- Сп. А. Т. – Список Археографического Общества XVII в.
- Сп. гр. Крас., Сп. гр. Крас. Б. – Список Красинского XVI в.
- Супр. сп. – Супрасльский список 1519 г.
- К. – Я. Купала. Збор твораў, т. V. Мінск, 1954.
- К-с – Я. Колас. Збор твораў, т. 3. Мінск, 1952.
- К. М. – Белорусский язык в комедии К. Морашевского 1787 г. В. П. Петец. К истории польского и русского народного театра. Известия отд. русск. яз. и слов. Импер. Акад. наук, т. 16, кн. 3. СПб, 1911.
- Літ. Ст. 1588 – Статут Великого княжества Литовского 1588 г. на древнем западнорусском языке, напечатанный с мамонического издания с предисловием Беляева. Временник Импер. Моск. Общества истории и древностей российских, кн. 19. М., 1854.
- ЛМ РГБ – Литовская метрика. Русская историческая библиотека, т. 20, Птб, 1903; т. 27, СПб, 1910; т. 30, Юрьев, 1914.
- Нас. – И. И. Носович. Белорусские песни. Записки Импер. русск. географ. Общества по отделению этнографии, т. V. 1873.
- Пал. – Полинодия. Сочинение Захария Копыстянского, 1621 г. Русская историческая библиотека, т. IV. СПб, 1878.
- Пыт. адк. – Вопросы и ответы православному з папезником, 1603 г. Русская историческая библиотека, т. VII. Птб, 1882.
- Рам. – Е. Р. Романов. Белорусский сборник, т. 1, вып. 1–2. Губерния Могилевская, песни, пословицы, загадки. Киев, 1886; т. 3. Губерния Могилевская, сказки. Витебск, 1887; т. 5. Заговоры, апокрифы и духовные стихи. Витебск, 1891.
- Сержп. – А. К Сержпутовский. Сказки и рассказы белорусов-полешуков. Материалы к изучению творчества белорусов и их говора. СПб, 1911.
- Стр. Хр. – Страсти Христовы в западнорусском списке XV в. Памятники древней письменности и искусства. СПб, 1901.
- Тр. кар. – Повесть о трех королях-волхвах в западнорусском списке XV в. Памятники древней письменности и искусства. СПб, 1903.
- Чарн. – А. Чарнышэвіч. Світанне. Мінск, 1957.
- Ш. – П. В. Шейн. Материалы для изучения быта и языка русского населения Северо-Западного края, т. I, СПб, 1877; т. II, СПб, 1893.